

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΟΙ ΣΕΡΡΕΣ

ΚΑΙ Η
ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΟΥΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ
ΜΕΧΡΙ ΤΗ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Α' ΤΟΜΟΣ

ΣΕΡΡΕΣ 2013

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ

**ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ
ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ
(15^{ος} ΑΙΩΝΑΣ)**

Το κείμενο που ακολουθεί εντάσσεται σε μείζον ερευνητικό εγχείρημα με αντικείμενο τη θέση της Ανατολικής Μακεδονίας στον κόσμο του ύστερου Βυζαντίου και της πρώιμης οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το χρονικό εύρος της έρευνας εκτείνεται από το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα μέχρι περίπου το 1530, και η θεματική της αποσκοπεί στην ένταξη της ιστορίας της περιοχής στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο, μέσα από την αποκατάσταση του τοπικού κοινωνικού γίνεσθαι και τον εντοπισμό των στοιχείων συνέχειας ή αλλαγής που συνοδεύουν τη μετάβαση από το βυζαντινό πολιτικο-κοινωνικό σύστημα στο οθωμανικό. Κυρίαρχη θέση σε μία τέτοια θεματική καταλαμβάνουν οι οικονομικές δομές και οι εν πολλοίς συνδεδεμένες με αυτές κοινωνικές σχέσεις, καθώς και οι δημογραφικές πραγματικότητες: μέγεθος, κίνηση και σύσταση του πληθυσμού¹.

Το παρόν πόνημα αποσκοπεί στο να εκθέσει την οικονομική φυσιολογία της περιοχής των Σερρών κατά τον 15^ο αιώνα, δηλαδή κατά την περίοδο που σηματοδοτείται από την ολοκλήρωση της τουρκικής κατάκτησης και την ενσωμάτωση της περιοχής στο οθωμανικό σύστημα. Ειδικότερα, η χρονική επικέντρωση αφορά στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα με σημείο αναφοράς τα έτη 1454/55 και 1478/79 κατά τα οποία συντάχθηκαν αναλυτικά φορολογικά κατάστιχα², που μας δίνουν μία εκτενή και συγκροτημένη εικόνα της περιοχής, ενώ τα 70 περίπου χρόνια που παρεμβάλλονται από την τουρκική κατάκτηση (1383) έως το χρόνο σύνταξης του πρώτου σωζόμενου καταστίχου χαρακτηρίζονται από πολύ λίγες και αποσπασματικές

---

1. Πρόκειται για έρευνα που βρίσκεται σε εξέλιξη και δεν έχει μέχρι στιγμής αποδώσει το τελικό προϊόν της, αν και μέρος των θεματικών που περιλαμβάνει έχουν ήδη εκτεθεί από τον εισηγητή στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής και σε αριθμό δημοσιευμάτων. Κατ' επέκταση, η παρούσα ανακοίνωση βασίζεται εν μέρει στη διδακτορική διατριβή του εισηγητή: K. Moustakas, *The Transition from Late Byzantine to Early Ottoman Southeastern Macedonia (14th - 15th centuries). A Socioeconomic and Demographic Study*, Παν/μιο Birmingham (Αγγλία) 2001, και εν μέρει σε περαιτέρω έρευνα της οποίας τα πορίσματα εκτίθενται για πρώτη φορά.

2. Πρόκειται για τα κατάστιχα με ταξινομικό αριθμό 3 και 7 της συλλογής Tapu ve Tahrir Defterleri, που φυλάσσονται στα Başbakanlık Arşivleri της Κωνσταντινούπολης. Στο εξής θα παραπέμπονται ως TTD-3 και TTD-7.

μόνο μαρτυρίες.

Παραμένοντας στο ζήτημα των τεκμηρίων, πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι και τα δύο σωζόμενα κατάστιχα του 15^{ου} αιώνα είναι αναλυτικά (*mufassal*), κάτι που επιτρέπει μία πολύ μεγαλύτερη εμβάθυνση στη μελέτη σχετικών ζητημάτων, αφού το φορολογικό εισόδημα αναλύεται με βάση τις πηγές προέλευσής του (συγκεκριμένα προϊόντα και οικονομικές δραστηριότητες) και επιπλέον όλα τα υπόχρεα φόρου πρόσωπα, που συνιστούν φορολογικές μονάδες, καταγράφονται ονομαστικά (άνδρες επικεφαλής νοικοκυριών, χήρες επικεφαλής του δικού τους νοικοκυριού, άγαμοι)³. Το παλαιότερο κατάστιχο TTD-3, που τη χρονολόγησή του στο 1454/55 προτείνει επιτυχώς ο Michael Ursinus (άλλοι ερευνητές το τοποθετούσαν σε μεταγενέστερη χρονολογία έως και δέκα έτη)⁴, έχει εκδοθεί στα Σκόπια το 1978 από τον Aleksandar Stojanovski, μεταφρασμένο στην τοπική γλώσσα⁵. Η έκδοση αυτή που έμεινε διεθνώς άγνωστη για πολλά χρόνια, και μόλις στη δεκαετία του '90 άρχισε να χρησιμοποιείται από την ερευνητική κοινότητα, έχει το μειονέκτημα της μη παράθεσης του αυθεντικού κειμένου ή πανομοιότυπων του χειρογράφου. Παρ' όλα αυτά, έχοντας αντιπαραβάλει το κείμενο της έκδοσης του Stojanovski με το πρωτότυπο διαπιστώνουμε ότι η έκδοση είναι γενικά αξιόπιστη, αν εξαιρέσουμε ορισμένα παροράματα και την αδυναμία του κατά περιπτώσεις να αναγνωρίσει σωστά κάποια τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια.

Το κατάστιχο TTD-7 του 1478/79 είναι ανέκδοτο και είχα την ευκαιρία να το μελετήσω στα οθωμανικά αρχεία της Κωνσταντινούπολης, όπου φυλάσσεται, στη διάρκεια δύο ερευνητικών επισκέψεων το 1995 και το 2002. Ένας σεβαστός αριθμός ερευνητών έχουν χρησιμοποιήσει τα δύο αυτά κα-

3. Αντίθετα, στα συνοπτικά κατάστιχα (*icmal*) καταγράφονται μόνο συνολικοί αριθμοί φορολογικών μονάδων και συνολικό ποσό φορολογικού εισοδήματος.

4. M. Ursinus, «An Ottoman Census Register for the Area of Serres of 859 H. (1454-55)? A Reconsideration of the Date of Composition of Tahrir Defteri TT 3», *Südöst Forschungen* 45 (1986) 25-36. Για προγενέστερες χρονολογήσεις στο έτος 1464/65, βλ. N. Beldiceanu - I. Beldiceanu-Steinherr, «Un Paléologue inconnu de la region de Serrès», *Byzantion* 41 (1971) 5-17. N. Beldiceanu, «Margarid: un timar monastique», *Revue des Études Byzantines* 33 (1975) 227-55. *idem*, «Structures socio-économiques d' un village de Macédoine: Aksilopigadi/Sarmusaklu (1464/65)», *Byzantion* 54 (1984) 26-58. H. Lowry, «Changes in Fifteenth Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilofo», στο A.A.M. Bryer - H. Lowry (επιμ.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham-Washington DC 1986, σσ. 23-37. *idem*, «The Fifteenth Century Ottoman Vilayet-i Keşislik: Its Location, Population and Taxation», στο H. Lowry - D. Quataert (επιμ.), *Humanist and Scholar. Essays in Honor of Andreas Tiesze*, Istanbul - Washington DC 1993, σσ. 15-26. Για πρόταση χρονολόγησης του καταστίχου περί το 1460, βλ. το εισαγωγικό κεφάλαιο στο A. Stojanovski, *Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod*, IV. *Opsiren Popišen Defter od XV Vek*, Skopje 1978.

5. A. Stojanovski, *Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod*, IV. *Opsiren Popišen Defter od XV Vek*, Skopje 1978.

τάστιχα, σε μικρότερη ή μεγαλύτερη έκταση, για τη μελέτη διαφόρων επιμέρους ζητημάτων, ιδίως το κατάστιχο του 1454/55 από τότε που έγινε γνωστή η ύπαρξη της μεταφρασμένης έκδοσης⁶. Ο πλούτος όμως και ο όγκος των πληροφοριών που περιέχουν τα δύο κατάστιχα, καθώς και η επικεντρωμένη σε ειδικά ζητήματα θεματική των παραπάνω ερευνητών, δεν έχουν ως τώρα οδηγήσει σε κάποια εκτενή και συνθετική μελέτη της περιοχής κατά την πρώιμη τουρκοκρατία, στην οποία θα χρησιμοποιούνται σε μεγάλη έκταση τα δεδομένα των δύο αυτών καταστάχων, αλλά και μεταγενέστερων του 16^{ου} αιώνα⁷.

Επανερχόμενος στη θεματική της ανακοίνωσης, στόχος μου είναι να δώσω μία συνοπτική και όσο το δυνατό πιο συνθετική απεικόνιση της οικονομικής φυσιογνωμίας της περιοχής στα χρονικά πλαίσια που προαναφέρθηκαν. Η προσέγγιση του ζητήματος πραγματοποιείται μέσα από την διερεύνηση της διπολικής σχέσης πόλεως και υπαίθρου, δηλαδή τον εντοπισμό των αλληλεπιδράσεων και αλληλεξαρτήσεων ανάμεσα στον «αστικό» και στον αγροτικό χώρο. Προϋπόθεση αυτής της διαδικασίας είναι η χωροθέτηση της οικονομικής περιφέρειας των Σερρών στην ευρύτερη περιοχή. Το εγχείρημα αυτό έχει ως αφετηρία τη διαπίστωση ότι οι Σέρρες κατατάσσονται ανάμεσα στις μεγαλύτερες πόλεις των Βαλκανίων κατά τον ύστερο μεσαίωνα και τους πρώτους νεότερους χρόνους. Η σύγκριση με τα πληθυσμιακά δεδομένα άλλων σημαντικών βαλκανικών πόλεων, για τις οποίες

---

6. Ενδεικτικά αναφέρονται οι μελέτες των Σ. Ασδραγά (επιμ.), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'- ΙΘ' αιώνας*, τ. Α', Αθήνα 2003, σσ. 77-111. E. Balta, *Les vakifs de Serrès et de sa region (XVe et XVIe siècles). Un premier inventaire*. Αθήνα 1994. *eadem*, «Composition démographique et structure de l'habitat dans la ville de Serrès aux XVe et XVIe siècles», στο E. Balta, *Problèmes et approches de l'histoire ottomane: un itinéraire scientifique de Kayseri à Eğriboz*, Κωνσταντινούπολη 1997, σσ. 149-66. Τ. Καραναστάση, «Ένας Νεομάρτυρας στις Σέρρες του δευτέρου μισού του 15^{ου} αιώνα. Ο Άγιος Ιωάννης ο Σερραϊός και η ακολουθία του, έργο του μεγάλου ρήτορος Μανουήλ Κορίνθιου», *Βυζαντινά* 16 (1991) 197-262. M. Kiel, «Observations on the History of Northern Greece during the Turkish Rule. Historical and Architectural Description of the Turkish Monuments of Komotini and Serres, their Place in the Development of Ottoman Turkish Architecture, and their Present Condition», *Balkan Studies* 12 (1971). J. Lefort, «Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe - XVe siècles», στο V. Kravari - J. Lefort - C. Morrisson (επιμ.), *Hommes et richesses dans l'empire Byzantine*, II. VIIIe - XVe siècle, Παρίσι 1991, σσ. 63-82. P. Nasturel - N. Beldiceanu, «Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIVe et XVe siècles», *JÖB* 27 (1978) 269-85. S. Petmezas, «Serrès et sa region sous les ottomans», στο P. Odorico (εκδ.), *Conseils et memoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine*, Παρίσι 1996, σσ. 429-85. *idem*, «Ερευνες σχετικά με τη δημογραφία και το οικιστικό πλέγμα της περιοχής των Σερρών κατά το 15^ο και το 16^ο αιώνα», στο *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία*, τ. Α', Σέρρες 1998, σσ. 285-310. M. Sokolowski, «Serskiot vilaet vo XV vek», *Glasnik/INI* 18/3 (1974) 107-25.

7. Όπως τα κατάστιχα TTD-70 (1519), TTD-403 (c. 1527/28), TTD-167 (1530/31) της ίδιας συλλογής.

υπάρχουν στοιχεία από το 15^ο αιώνα, επιβεβαιώνει αυτή τη διαπίστωση, όπως την επιβεβαιώνει και η συμφωνία με το μοντέλο του Todorov, κατά τον οποίο το όριο για την κατάταξη μίας βαλκανικής πόλεως στις μεγάλες πόλεις της εποχής είναι τα 800 νοικοκυριά⁸. Επρόκειτο επίσης για τη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Μακεδονίας μετά τη Θεσσαλονίκη.

Πιν. 1α. Μεγέθη βαλκανικών πόλεων κατά το 15^ο αιώνα
(φορολογικές μονάδες)

Πόλη	Έτος	Χριστιανοί				Μουσουλμάνοι				άλλοι*	σύν. φ.μ.
		N	A	X	ΑΠ	N	A	X	ΑΠ		
Σέρρες	1454/55	523	-	241		494	-	70			1328
Σέρρες	1478/79	289	3	62		582	20	70			1026
Κων/πολη	1477	3151				8951				2701	14803
Γαλατάς	1477	592				535				394	1521
Θεσ/νίκη	1478/79	994	48	281	9	864	73		26		2298
Σκόπια	1467/68	299		73		634					1006
Μοναστήρι	1468	160	10	15		278					463
Καστοριά	c. 1445	709	30	108		22				93	962
Τρίκαλα	1454/55	212		73		251		9			542
Θήβα	1466	487	155	126		-	-	-			768
Κόρινθος	1461	328	45	64		-	-	-			437

*αφορά κυρίως Εβραίους, αλλά και ρωμαιοκαθολικούς, Αρμένιους, Τσιγγάνους (απαντώνται μόνο στην Κων/πολη και στο Γαλατάς).

N = νοικοκυριά, A = άγαμοι, X = χήρες, ΑΠ = Απροσδιόριστοι

Παραπομπές:

Σέρρες (1454/55, 1478/79): TTD-3, TTD-7, Κωνσταντινούπολη και Γαλατάς: H. Inalcik, «Istanbul», *Encyclopaedia of Islam*, IV, Leiden 1978, 238-39. Θεσσαλονίκη: H.W. Lowry, «Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the year 1478», *Δίπτυχα* 2 (1981) 258-59. Σκόπια: M. Sokoloski - A. Stojanovski, *Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod*, I. *Opsiren Popišen Defter No 4 (1467-1468 godina)*, Skopje 1971, σσ. 413-24. Μοναστήρι: M. Sokoloski, *Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod*, II. *Opsirni Popišni Defteri od XV Vek*, Skopje 1973, σσ. 141-45. Καστοριά: M. Sokoloski, *Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod*, II. *Opsirni Popišni Defteri od XV Vek*, Skopje 1973, σσ. 71-77. Τρίκαλα: M. Delilbaşı - M. Arıkan, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Tirhala*, Ankara 2001, σσ. 1-8. Θήβα: E. Μπαλτά, «Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the Early 16th Century», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 29 (1990-91) 84. Κόρινθος: N. Beldiceanu - I. Beldiceanu-Steinherr, «Recherches sur la Morée (1461 - 1512)», *Sudöst Forschungen* 39 (1980) 41.

8. N. Todorov, *The Balkan City 1400 - 1900*, Seattle - London 1983, σ. 29.

Ενδεικτική για την εξέχουσα θέση που καταλάμβαναν οι Σέρρες από πλευράς μεγέθους μεταξύ των βαλκανικών πόλεων είναι και η σύγκριση των πόλεων – και γενικότερα των διοικητικών κέντρων – της νότιας Μακεδονίας από πλευράς μεγέθους, όπως αυτό αντικατοπτρίζεται στις καταγραφές φορολογικών μονάδων του 1519:

Πιν. 1β. Μεγέθη πόλεων της Μακεδονίας κατά το 1519 (φορολογικές μονάδες), βάσει του καταστίχου TTD-70								
Πόλη	Χριστιανοί			Μουσουλμ.		Εβραίοι		Σύνολο φ.μ.
	N	A	X	N	A	N	A	
Θεσσαλονίκη	1087	55	300	1374	282	3143	930	7171
Σέρρες	545	45	108	684	303	54	59	1798
Βέροια	578	138	246	231	53			1256
Καστοριά	732	144	164	67	41			1148
Γιαννιτσά	25			793	284	24		1126
Σέρβια	646	107	126	49	36			964
Ζίχνα	419	73	141	46	21			700
Νευροκόπι	319	26	69	167	67			648
Σιδηροκάυσια	305	31	37	62	12			447
Δράμα	153	33	56	116	74			432
Σιδηρόκαστρο	205	27	33	122	33			420
Χρούπιστα	73	5	7	66	11			162

N = νοικοκυριά, A = άγαμοι, X = χήρες

Το υψηλό ποσοστό Μουσουλμάνων, που παρατηρείται στις Σέρρες (πλειοψηφία ήδη από το 1478/79), συνιστά κοινό χαρακτηριστικό των μεγαλύτερων και σημαντικότερων πόλεων της βαλκανικής, που φαίνεται πως έχει τις καταβολές του σε συνειδητή πολιτική της οθωμανικής ηγεσίας ήδη από την επαύριο της κατάκτησης και πραγματοποιείται μέσα από εποίκισμους με στόχο τη συγκρότηση κέντρων στήριξης της νέας εξουσίας. Η ίδρυση κέντρων αναφοράς για τη διαμορφούμενη μουσουλμανική κοινότητα της πόλης των Σερρών παρατηρείται ήδη από τη δεκαετία του 1380 (Παλαιό Τζαμί ή τζαμί του Gazi Hundavendigar, Παλαιό Χαμάμ), παράλληλα με την εγκατάσταση οθωμανικών διοικητικών θεσμών (π.χ. *subasi*, *τιμάρια*) κατά την ίδια περίοδο.

Το μέγεθος της πόλης των Σερρών και η έντονη οικονομική δραστηριότητα που τη χαρακτηρίζει συνεπάγονται την ένταξή της σε οικονομικά δίκτυα μακράς κλίμακας, τα οποία εκτείνονταν κατά πολύ πέρα από την άμεση περιφέρεια της πόλης. Το στοιχείο αυτό αφορά κυρίως αγαθά για τα οποία υπήρχε ζήτηση στην τοπική αγορά, που όμως δεν παράγονταν στην ευρύτερη περιοχή, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το μετάξι, που η τοπική παραγωγή του παρουσιάζεται ασήμαντη, ή η στύψη, προϊόν απαραίτητο στην υφαντουργία της πόλης που δεν παράγονταν τοπικά, πιθανώς και διάφορα πολυτελή ή εξεζητημένα είδη. Μεγαλύτερη όμως σημασία έχει

ο προσδιορισμός της άμεσης οικονομικής περιφέρειας των Σερρών, δηλαδή του ζωτικού χώρου της πόλης στον οποίο λειτουργεί ένα ολοκληρωμένο κύκλωμα συμπληρωματικής οικονομίας μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Η διερεύνηση αυτού του ζητήματος αποκτά πρωταρχική σημασία αν αναλογιστούμε ότι βάσει της τυπολογίας των προ-βιομηχανικών πόλεων, οι Σέρρες κατατάσσονται σαφώς στο μοντέλο της «αγροτικής πόλης», όχι με την έννοια της απουσίας εμπορο-βιοτεχνικής δραστηριότητας, το αντίθετο, αλλά με την έννοια ότι η ανάπτυξη της πόλης βασίζεται στην αγροτική οικονομία της περιφέρειάς της⁹. Η αγροτική πόλη λειτουργεί ως το οικονομικό (και παράλληλα διοικητικό) κέντρο της περιφέρειας, δεχόμενη την εισροή της αγροτικής παραγωγής με τη μορφή γαιοπροσόδου ή πλεονάσματος, που αφενός συντηρεί την εμπορο-βιοτεχνική δραστηριότητα και αφετέρου εξασφαλίζει τα εισοδήματα της ελίτ.

Η προσπάθεια καθορισμού του ζωτικού χώρου της πόλης των Σερρών μπορεί να ξεκινήσει από την εξέταση των διοικητικών ρυθμίσεων που ίσχυαν κατά την εποχή που μας απασχολεί. Ο ευρύτερος χώρος της ανατολικής Μακεδονίας στη συγκεκριμένη περίπτωση διαιρείται σε μονάδες επαρχιακής διοίκησης που καταγράφονται ως *βιλαέτια*. Ο όρος *βιλαέτι* (*vilayet*) δεν είχε συγκεκριμένο θεσμικό περιεχόμενο κατά την πρόμη οθωμανική εποχή, σημαίνει απλά «περιοχή» και γενικά ταυτίζεται με τον σχετικά περιορισμένο χώρο γύρω από μια πόλη και τα χωριά που ελέγχονται διοικητικά απ' αυτή. Ορίζοντας τα βιλαέτια αυτά με σαφέστερους διοικητικούς όρους, διαπιστώνουμε ότι αυτά ταυτίζονται με το χώρο αρμοδιότητας ενός *subaşı*, άρα ο ακριβής προσδιορισμός τους θα ήταν «σουμπασιλίκι», καθώς και ενός *σερασκέρη* (*serasker*), διοικητή των στρατιωτών που έχουν τα τιμάρια τους στο χώρο της συγκεκριμένης περιοχής. Η άλλη διοικητική αρχή που συναντάμε στα βιλαέτια της ανατολικής Μακεδονίας, πέραν του *σούμπαση* και του *σερασκέρη*, είναι ο *καδής* (*kadi*), φορέας της δικαστικής εξουσίας. Ο χώρος αρμοδιότητας του *καδή* δεν ταυτίζεται απαραίτητα με αυτόν του *σούμπαση*. Στο βιλαέτι Κεσισλίκ υφίσταντο *σούμπαση* και *σερασκέρη*, όχι όμως και *καδής*, που σημαίνει ότι οι δικαστικές λειτουργίες στο χώρο αυτό προφανώς εξυπηρετούντο από τους *καδήδες* των Σερρών και της Ζίχνας.

Οι αναφορές αυτές γίνονται προκειμένου να τεθεί το ζήτημα ότι η οικονομική περιφέρεια των Σερρών δεν περιορίζεται στο βιλαέτι τους, με την αυστηρά διοικητική έννοια, αλλά εκτείνεται και πέραν αυτού τουλάχιστον στα βιλαέτια της Ζίχνας και του Κεσισλίκ¹⁰. Στο βιλαέτι Κεσισλίκ η απου-

9. F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, I, Berkeley - Los Angeles - London ²1995 [1972], σ. 323. A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900 - 1200*, Cambridge 1989, σ. 199.

10. Το βιλαέτι Κεσισλίκ (Κεσιςλίκ) εντοπίζεται στο νοτιότερο τμήμα της ευρύτερης περιοχής των Σερρών και εκτείνεται σε μία ζώνη οριζόμενη από τον ποταμό Αγγίτη, τη λίμνη

σία μιας πόλης, δηλαδή ενός οικονομικού κέντρου, δείχνει ότι το σύνολο των αστικών λειτουργιών που συμπλήρωναν την αγροτική οικονομία της περιοχής εξυπηρετούντο από τις Σέρρες. Επιπλέον, το βιλαέτι αυτό εξυπηρετούσε βασικές ανάγκες της οικονομίας των Σερρών: εκεί βρίσκεται το επίνειο των Σερρών, η Χρυσούπολη, προμηθεύει επίσης τις Σέρρες με βασικά προϊόντα, όπως αλιεύματα από τη λίμνη του Αχινού, σαφράνι (που δεν παραγόταν στα χωριά του βιλαετιού των Σερρών), αλάτι από τις αλυκές της Χρυσούπολης. Αλλά και το μικρό σε έκταση βιλαέτι της Ζίχνας πρέπει και αυτό να ενταχθεί στην οικονομική ζώνη των Σερρών.

Στη Ζίχνα, που συμβατικά κατατάσσεται στις πόλεις, λόγω του ότι στέγαζε διοικητικές και εκκλησιαστικές αρχές, οι εμποροβιοτεχνικές δραστηριότητες είναι πολύ περιορισμένες και λειτουργούν σαφώς συμπληρωματικά σε σχέση με αυτές των Σερρών. Όπως φαίνεται από το παρακάτω γράφημα, η διάκριση του φορολογικού εισοδήματος με βάση την προέλευση από εμπορο-βιοτεχνικές ή αγροτικές δραστηριότητες στις Σέρρες και τη Ζίχνα δείχνει τη σαφή κυριαρχία της αγροτικής οικονομίας στη δεύτερη:

Πιν. 2. Πηγές προέλευσης του φορολογικού εισοδήματος στις πόλεις των Σερρών και της Ζίχνας								
Πηγή φορολ. εισοδήμ.	Σέρρες				Ζίχνα			
	1454/55		1478/79		1454/55		1478/79	
Κεφαλικός φόρος	7200	10.5 %	7200	5.3 %	-	-	-	-
Εμπορικές συναλλ. κ.α.	15000	22 %	60000	44.6 %	-	-	6500	9.2 %
Πρόστιμα κ.α.	17400	25.5 %	32000	23.8 %	5000	15.1 %	-	-
İspence*	13628	20 %	7209	5.37 %	11423	34.5 %	10506	15 %
Μονοπώλιο**	12300	18 %	17000	12.6 %	-	-	3000	4.2 %
Τέλη ιπποφορβείου	2000	2.9 %	5500	4 %	-	-	-	-
Δραστηριότητες αγροτ. τύπου	490	0.7 %	5330	3.9 %	16589	50.1 %	49960	71.4 %
Σύνολο	68018	100 %	134239	100 %	33092	100 %	69966	100 %

* Αφορά προσωπικό φόρο που απαιτείτο από τους Χριστιανούς αγρότες και κατοίκους των πόλεων. Ο αντίστοιχος φόρος resm-i kulluk που απαιτείτο από τους Μουσουλμάνους επιβάρυνε μόνο τους αγρότες.

** Πρόκειται για εμπορικού χαρακτήρα εισόδημα. Συγκεκριμένα, αφορούσε το προνόμιο του δικαιούχου των φορολογικών προσόδων μιας πόλης ή περιοχής να τροφοδοτεί μονοπωλιακά την αγορά με κρασί για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα.

Παραπομπές: TTD-3, 156, 173, 422, 431-32. TTD-7, 121, 237.

του Αχινού και, δυτικά του Στριμόνα, μέχρι τα Κερδύλλια.

Και σε ό,τι αφορά όμως την κατανομή του πληθυσμού μεταξύ πόλεων και υπαίθρου, η αφύσικα μεγάλη αναλογία υπέρ των κατοίκων της πόλης στο βιλαέτι της Ζίχνας, 35.9 % το 1454/55, 27.43 % το 1478/79, οφείλεται αφενός στη μικρή έκταση του βιλαετιού και στα λίγα χωριά που περιλάμβανε, αφετέρου στον αγροτικό χαρακτήρα της ίδιας της Ζίχνας, την οποία συμβατικά μόνο κατατάσσουμε στις πόλεις, αφού αποτελούσε ουσιαστικά μεγάλο χωριό που όμως στέγαζε διοικητικές αρχές. Έτσι στο μεγαλύτερο μέρος του ο πληθυσμός της Ζίχνας δεν συνιστά σε καμμία περίπτωση «αστικό» πληθυσμό (με την έννοια της δραστηριοποίησης σε εμπορο-βιοτεχνικές δραστηριότητες), αλλά αγροτικό. Στο βιλαέτι των Σερρών αντίθετα, αλλά και στο σύνολο της περιοχής των τριών βιλαετιών, η αναλογία μεταξύ του πληθυσμού πόλεως και υπαίθρου κυμαίνεται σε ποσοστά που μπορούν να θεωρηθούν λογικά και αναμενόμενα για τα δεδομένα της προβιομηχανικής εποχής:

<i>Πιν. 3α. Κατανομή του πληθυσμού της ευρύτερης περιοχής μεταξύ πόλεως και υπαίθρου</i>					
Σύνολο περιοχής					
	Πόλεις	%	Ύπαιθρος	%	Σύνολο φορ. μον.
1454/55	1957	16.55	9867	83.44	11824
1478/79	1547	13.13	10228	86.86	11775
Σημ. το σύνολο της περιοχής αναφέρεται στα βιλαέτια των Σερρών, της Ζίχνας και του Κεσισλίλ, οι πόλεις στις Σέρρες και στη Ζίχνα δεδομένων των επιφυλάξεων για τον «αστικό» χαρακτήρα της Ζίχνας που εκτέθηκαν παραπάνω.					
<i>Επιμέρους κατανομή μεταξύ Σερρών, Ζίχνας και των βιλαετιών τους</i>					
Σέρρες	πόλη	%	βιλαέτι	%	σύνολο φορ. μον.
1454/55	1328	18.43	5874	81.56	7202
1478/79	1026	14.31	6142	85.68	7168
Ζίχνα	πόλη	%	βιλαέτι	%	σύνολο φορ. μον.
1454/55	629	35.90	1123	64.09	1752
1478/79	521	27.43	1378	72.56	1899

Τα παραπάνω συγκεντρωτικά πληθυσμιακά δεδομένα, όπως αυτά αντιπροσωπεύονται σε αριθμούς φορολογικών μονάδων, προκύπτουν από τα επιμέρους αθροίσματα των επικεφαλής νοικοκυριών, των χηρών και των αγάμων που καταγράφονται στα κατάστιχα του 1454/55 και 1478/79 στις περιοχές που μας ενδιαφέρουν εδώ:

Πιν. 3β. Αναλυτικά πληθυσμιακά δεδομένα της ευρύτερης περιοχής των Σερρών (σε φορολογικές μονάδες)							
1454/55							
	Χριστιανοί			Μουσουλμάνοι			σύνολο φορ. μον.
	N	A	X	N	A	X	
πόλη Σερρών	523	-	241	494	-	70	1328
βιλαέτι Σερρών	4429	450	954	36	3	2	5874
πόλη Ζίγνας	405	47	145	32	-	-	629
βιλαέτι Ζίγνας	862	137	83	41	-	-	1123
βιλαέτι Keşislik	1955	254	617	44	-	-	2870
Γενικό σύνολο φορολογικών μονάδων							11824
1478/79							
	Χριστιανοί			Μουσουλμάνοι			σύνολο φορ. μον.
	N	A	X	N	A	X	
πόλη Σερρών	289	3	62	582	20	70	1026
βιλαέτι Σερρών	5242	198	543	157	2	-	6142
πόλη Ζίγνας	383	2	125	32	4	-	521
βιλαέτι Ζίγνας	1147	46	143	42	-	-	1378
βιλαέτι Keşislik	2195	140	310	63	-	-	2708
Γενικό σύνολο φορολογικών μονάδων							11775

Η έναρξη της τουρκοκρατίας στον ελληνικό και γενικότερα στο βαλκανικό χώρο ταυτίζεται συμβατικά με την τομή μεταξύ Μεσαίων και Νεότερων Χρόνων στο χώρο αυτό. Δεδομένου του ευρω-κεντρισμού που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη ιστορική περιοδολόγηση, το κατά πόσον υφίσταται πραγματικά στο χώρο αυτό κάποια μορφή μετάβασης που να εισάγει σε νεότερικά δεδομένα, είτε στο χώρο των κοινωνικο-οικονομικών δομών, είτε στο χώρο των πολιτισμικών εκφάνσεων, αποτελεί ερώτημα που οφείλει να τίθεται κατά περίπτωση. Σε ό,τι αφορά την οικονομία και τις κοινωνικές σχέσεις σε μια τυπική βαλκανική επαρχία, όπως η ανατολική Μακεδονία, οι παραδοσιακές («μεσαιωνικές») θα μπορούσαμε να πούμε) δομές διατηρούνται έως το 17^ο-18^ο αιώνα, οπότε η οθωμανική αυτοκρατορία εντάσσεται στο ευρωπαϊκό οικονομικό σύστημα και αρχίζει να γίνεται αισθητή η επίδραση των καπιταλιστικών σχέσεων.

Πέραν των όποιων αλλαγών επιφέρει η επιβολή του οθωμανικού συστήματος, το οποίο κατά τα μέσα του 15^{ου} αιώνα παρουσιάζεται ήδη αποκρυσταλλωμένο, οι βασικές οικονομικές δομές παραμένουν ουσιαστικά αναλλοίωτες σε σχέση με την προγενέστερη υστερο-βυζαντινή περίοδο. Η κυριαρχία του αγροτικού τομέα της οικονομίας αντικατοπτρίζεται και στην ποσοστιαία υπεροχή του πληθυσμού της υπαίθρου σε σχέση με τον πληθυσμό των δύο πόλεων (Σέρρες, Ζίγνα), σε ποσοστά 83.44% και 86.86% έναντι 16.55% και 13.13% αντίστοιχα κατά τις χρονιές των καταγραφών, αλλά και με όρους φορολογικού εισοδήματος η συνολική απόδοση των χωρών είναι πολλαπλάσια αυτής των πόλεων.

Η αγροτική οικονομία συνίσταται από την παραγωγή μικρών αγροτικών κλήρων που εξυπηρετεί την αυτοσυντήρηση του νοικοκυριού και την ανάγκη ανταπόκρισης σε βαριές φορολογικές υποχρεώσεις προς τη γαιοκτητική ελίτ και το κράτος. Οριακά μόνο επιδιώκεται η επίτευξη πλεονάσματος προς εμπορευματοποίηση προκειμένου να ικανοποιηθούν όσες από τις φορολογικές υποχρεώσεις είναι απαιτητές σε ρευστό¹¹. Τα πολυάριθμα σωζόμενα έγγραφα της ύστερης βυζαντινής εποχής, που αναφέρονται σε αυτή την περιοχή, αποκαλύπτουν μία αγροτική οικονομία που πρωτίστως βασίζεται στην καλλιέργεια δημητριακών και στην αμπελοκαλλιέργεια, κάτι αναμενόμενο αφού τα δύο αυτά προϊόντα, ψωμί και κρασί, αποτελούν τότε τα βασικότερα διατροφικά είδη. Ως συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες λειτουργούν η κτηνοτροφία, που στο χώρο των αγροτικών νοικοκυριών αντιπροσωπεύεται από την εκτροφή μικρού συνήθως αριθμού χοίρων και αιγοπροβάτων, η μελισσοκομεία, η παραγωγή φυτικών προϊόντων απαραίτητων στην υφαντουργεία, όπως λινό, βαμβάκι, κρόκος. Κατά τόπους σημαντικό μερίδιο της οικονομίας καταλαμβάνουν δραστηριότητες, όπως η αλιεία (στα παραλίμνια χωριά των λιμνών Αχινού και Μπουτκόβου), όπως και η εξόρυξη και επεξεργασία σιδήρου στα ορεινά χωριά της περιοχής Βροντούς και Τριλησίου (σημ. Βαθύτοπος Νευροκοπίου). Τα ίδια γενικά χαρακτηριστικά διατηρεί η αγροτική οικονομία της περιοχής και κατά την πρώιμη οθωμανική εποχή. Η αναλογία του φόρου για τα επιμέρους προϊόντα και τις οικονομικές δραστηριότητες σε σχέση με το σύνολο του φορολογικού εισοδήματος αποκαλύπτει τη σπουδαιότητα του καθενός στη συνολική οικονομία. Στον παρατιθέμενο πίνακα εκτίθενται τα επεξεργασμένα συγκεντρωτικά δεδομένα όλων των χωριών της περιοχής για το έτος 1454/55 σε ό,τι αφορά τη συμμετοχή του κάθε προϊόντος ή δραστηριότητας στο συνολικό φορολογικό εισόδημα:

Πιν. 4. Ανάλυση του φορολογικού εισοδήματος της περιφέρειας των Σερρών (βιλαέτια Σερρών, Ζίχνας και <i>Keşislik</i>) - 1454/55					
σιτάρι	28.58 %	λινό	0.61 %	μελίτσια	0.90 %
άλλα δημητριακά	16 %	βαμβάκι	1.14 %	μύλοι	0.84 %
όσπρια	0.84 %	κρόκος	2.14 %	πανηγύρια	0.55 %
κηπευτικά	0.64 %	κρασί	13.04 %	αλιεία	3.45 %
ξηροί καρποί	0.91 %	χοίροι	1.49 %	μεταλλεία	1.69 %
φρούτα	0.53 %	αιγοπρόβατα	0.24 %	άλλοι φόροι*	27.47 %
*η καταχώρηση αφορά κυρίως τον προσωπικό φόρο <i>ispençe</i> , το δικαίωμα επί των γάμων και τα πρόστιμα. Τα ποσοστά βασίζονται στη συνολική επεξεργασία των δεδομένων του καταστίχου TTD-3.					

11. Σ. Ασδραχά, «Φορολογία και εκρηματισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωριών (15^{ος} - 16^{ος} αι.)», *Μνήμων* 8 (1980-82) 6-7.

Διαπιστώνουμε ότι η περιφέρεια των Σερρών εξασφαλίζει σχεδόν πλήρως το ευρύ φάσμα προϊόντων που χρειάζεται η εκτεταμένη, διαφοροποιημένη και καλύπτουσα τους περισσότερους αναγκαίους τομείς εμπορική και βιοτεχνική οικονομία της πόλης. Αρκετοί από τους κατοίκους των Σερρών που καταγράφονται στα κατάστιχα TTD-3 και TTD-7 δηλώνονται με την επαγγελματική τους ιδιότητα, παρέχοντας μας έτσι μία γενική εικόνα του ευρέως φάσματος των εμπορο-βιοτεχνικών δραστηριοτήτων που εκτελούνται στην πόλη. Όσα από τα καταγεγραμμένα στα κατάστιχα πρόσωπα δηλώνονται με το επάγγελμα τους (κάτι που δεν αφορά το σύνολο των καταγεγραμμένων προσώπων) ομαδοποιούνται ανάλογα με το είδος του επαγγέλματος ως εξής:

Πιν. 5. Αριθμός καταγεγραμμένων επαγγελματιών στις Σέρρες του 15 ^{ου} αιώνα		
Κατηγορίες επαγγελμάτων	1454/55	1478/79
Υφαντουργία, ένδυση, υπόδηση	178	189
Παρασκευή-εμπορία τροφίμων και ποτών	28	74
Σιδεράδες, μεταλλοτεχνίτες, κατασκευαστές εργαλείων, όπλων, κλπ.	23	20
Προσωπικό του νομισματοκοπείου		34
Ξυλουργοί, κεραμοποιοί, σχοινοποιοί, σελοποιοί	11	22
Σαπωνοπώλες, κηροποιοί	5	10
Επιστάτες και προσωπικό λουτρών	6	3
Αργυροχρυσοχόοι, αρωματοπώλες, υαλοποιοί	3	5
Έμποροι γενικώς, μαγαζάτορες, πραματευτές	12	9
Σαράφηδες, ζυγιστές	3	5
Χειρονακτικές υπηρεσίες (χαμάληδες, αμαξάδες)	2	
Μουσικοί	3	
Γραφείς	1	3
Ντεράληδες	4	7
Για πιο αναλυτική παράθεση των επαγγελματιών εξειδικεύσεων και του αριθμού των αντίστοιχων απασχολούμενων προσώπων, βλ. K. Moustakas, <i>The Transition from Late Byzantine to Early Ottoman Southeastern Macedonia (14th - 15th centuries). A Socio-economic and Demographic Study</i> , δακτυλόγραφη διδ. διατριβή, Παν/μιο Birmingham (Αγγλία) 2001, σσ. 320-23.		

Η ποικιλομορφία των εμποροβιοτεχνικών, και γενικότερα των επαγγελματιών δραστηριοτήτων, που αποκαλύπτονται από τις καταγεγραμμένες επαγγελματικές ιδιότητες, δεικνύει με τη σειρά της το χαρακτήρα της πόλης των Σερρών ως αναπτυγμένου οικονομικού κέντρου. Πέραν αυτού, η διαπίστωση ότι οι πλέον διαδεδομένες επαγγελματικές εξειδικεύσεις εντο-

πίζονται στους τομείς της παραγωγής και εμπορίας ειδών ένδυσης και υπόδησης, καθώς και ειδών διατροφής, μπορεί να επιβεβαιώσει τη συμπληρωματικότητα των οικονομιών πόλεως και υπαίθρου. Οι περισσότεροι από τους καταγεγραμμένους εμπόρους και βιοτέχνες των Σερρών βασίζονται σε προϊόντα που παράγονται στην περιφέρεια της πόλης, δηλαδή στα βασικά διατροφικά προϊόντα και σε υφαντουργικές πρώτες ύλες, όπως λινό, βαμβάκι, κρόκος (βλ. πιν. 4).

Η συγκεντρωτική παράθεση και ο συνοπτικός σχολιασμός των βασικών οικονομικών δεδομένων θεωρείται ότι αποκαλύπτει σε ικανοποιητικό βαθμό την οικονομική φυσιογνωμία της περιοχής των Σερρών του 15^{ου} αιώνα. Αναφορικά με το κεντρικό ερευνητικό ζητούμενο του παρόντος ποινήματος, δηλαδή την κατάδειξη της συμπληρωματικότητας των οικονομιών πόλεως και υπαίθρου, η συζήτηση μπορεί να ολοκληρωθεί με την ανάλυση ενός ενδεικτικού παραδείγματος των παραμέτρων λειτουργίας του οικονομικού μηχανισμού που διέπει το κύκλωμα πόλεως – υπαίθρου. Το επιλεγέν παράδειγμα αφορά στο κρίσιμο και ουσιαστικό ερώτημα των δυνατοτήτων υποστήριξης ενός μεγάλου αστικού κέντρου, όπως οι Σέρρες, από την αγροτική παραγωγή της άμεσης περιφέρειας. Δεδομένης της οικονομικής διαφοροποίησης και του επαγγελματικού προσανατολισμού μεγάλου μέρους των κατοίκων μίας πόλεως όπως οι Σέρρες εκτός γεωργίας, η συζήτηση στρέφεται στο ζήτημα των διατροφικών αναγκών αυτού του μη αγροτικού πληθυσμού και στις δυνατότητες κάλυψής τους από την παραγωγή της άμεσης περιφέρειας, που στην περίπτωση των Σερρών θεωρούμε ότι για τους προαναφερθέντες λόγους αυτή εκτείνεται στα τρία *βιλαέτια* των Σερρών, της Ζίχνας και του Κεσιολίκ.

Σε σχέση με το ερώτημα αυτό δεν κρίνεται σκόπιμο να διερευνηθεί επί του παρόντος η τυχόν ύπαρξη αγροτικού πλεονάσματος, που λογικά θα εμπορευματοποιείτο και θα κατευθυνόταν στην πόλη. Τα μοντέλα υπολογισμού της ύπαρξης ή μη αγροτικού πλεονάσματος, όπως αυτό που προτείνει ο Σπύρος Ασδραχάς, βασίζονται σε σειρά από υποθέσεις και εκτιμήσεις σχετικά με το ποσοστό φορολόγησης του συνολικού προϊόντος, με το τελευταίο να τεκμαίρεται αναγωγικά στη βάση των καταγεγραμμένων ποσοτήτων της γαιοπροσόδου¹². Η επόμενη εκτίμηση αφορά στο μέσο μέγεθος του αγροτικού νοικοκυριού, ώστε να προκύψει το κατά προσέγγιση μέγεθος του συνολικού πληθυσμού της υπαίθρου βάσει των παραδιδόμενων αριθμών φορολογικών μονάδων, η προσέγγιση του συνολικού πληθυσμού της υπαίθρου συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για τον υπολογισμό της αυτοκατανάλωσης. Η ύπαρξη εμπορευματοποιήσιμου πλεονάσματος τεκ-

12. Σ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (ιέ-ιστ αιώνας)*, Αθήνα 1978, σσ. 84-96. E. Balta, *L' Eubée à la fin du XVe siècle. Économie et population, les registres de l' année 1474*, Αθήνα 1989, σσ. 33-45.

μαίρεται αφού αφαιρεθούν από το υπολογισθέν συνολικό προϊόν η φορολογική επιβάρυνση σε είδος, ο σπόρος του επόμενου έτους, και οι ποσότητες που θα αυτοκαταναλωθούν. Η σειρά των υποθέσεων και εκτιμήσεων που προϋποθέτει το παραπάνω μοντέλο δεν επιτρέπει την εξαγωγή στέρεων συμπερασμάτων παρά μόνο τη διατύπωση ενδεικτικών προτάσεων.

Εδώ δεν εφαρμόζεται το συγκεκριμένο μοντέλο, εφόσον δεν μας απασχολεί το ερώτημα της ύπαρξης αγροτικού πλεονάσματος, αλλά μόνο οι δυνατότητες της επαρκούς τροφοδότησης του πληθυσμού των Σερρών από την παραγωγή της περιφέρειας. Το ζήτημα αυτό μπορεί να διερευνηθεί μέσα από μια αρκετά απλή διαδικασία. Στα φορολογικά κατάστιχα καταγράφονται δεδομένες ποσότητες προϊόντων τα οποία εισέπρατταν ως φόρο σε είδος οι τιμαριούχοι και οι λοιποί δικαιούχοι φορολογικών προσόδων. Είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι οι συγκεκριμένες ποσότητες προϊόντος ως επί το πλείστον θα εμπορευματοποιούνταν, ώστε να επιτευχθεί η ουσιαστική συνεισφορά τους στο εισόδημα των δικαιούχων, καθώς και ότι η αγορά στην οποία θα διοχετεύονταν ήταν αυτή των Σερρών. Σε σχέση με τα προηγούμενα, το ερώτημα που αναδεικνύεται είναι αν το προϊόν που συγκεντρωνόταν στο πλαίσιο της γαιοπροσόδου αρκούσε για την κάλυψη βασικών διατροφικών αναγκών του πληθυσμού των πόλεων, ουσιαστικά των Σερρών αλλά και της Ζίχνας, αν και το ποσοστό των κατοίκων της τελευταίας που δεν ασκούσε κύρια γεωργική δραστηριότητα ήταν μάλλον μικρό. Η συλλογιστική αυτή μπορεί να οδηγήσει σε αρκετά ασφαλές συμπέρασμα, αφού αφορά δεδομένες και μετρήσιμες ποσότητες προϊόντος. Η ανάλυση περιορίζεται στο σιτάρι, που αποτελούσε το βασικότερο διατροφικό προϊόν, χωρίς να επεκτείνεται σε άλλα δημητριακά που επίσης παράγονταν σε μεγάλες ποσότητες (βλ. πίν. 4) και χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή ψωμιού και άλλων βρώσιμων ειδών (κριθάρι, σίκαλη, βρώμη).

Στο κατάστιχο TTD-7 του 1478/79 ο φόρος επί του σιταριού αποδίδεται σε *μόδιους (mudd)* που μπορούν βάσιμα να θεωρηθούν ότι αναφέρονται στον *μόδιο* της Κωνσταντινούπολης. Η χρηματική αξία ενός *μοδίου* σιταριού όπως καταγράφεται στο TTD-7 ήταν τα 120 *άσπρα (akçe)*, που παραπέμπει σε χρηματική τιμή 6 *άσπρων* για το αντίστοιχο *kile* (το *kile* αποτελούσε τη βασική μονάδα μέτρησης όγκου και ο *μόδιος*, που ισοδυναμούσε με 20 *kile*, τη μεγαλύτερη). Η αξία των έξι *άσπρων* ανά *kile* σιταριού προσεγγίζει τη συνήθη διατίμηση του *kile* της Κωνσταντινούπολης που ήταν τα τέσσερα με πέντε *άσπρα*, και επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι τα μέτρα που χρησιμοποιούνται στο TTD-7, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στα δημητριακά είναι αυτά της Κωνσταντινούπολης. Λαμβάνοντας υπόψη τη γενικά παραδεκτή εξίσωση του *μόδιου* της Κωνσταντινούπολης με 513.12 χιλιόγραμμα, οι 3543.5 *μόδιοι* στους οποίους ανέρχεται το σύνολο του σιταριού που καταβαλλόταν ως μέρος της γαιοπροσόδου στα τρία *βιλαέτια*, ισοδυναμούν με 1818240,7 kg.

Η επόμενη φάση ανάπτυξης της συγκεκριμένης συλλογιστικής αφορά στον κατ' εκτίμηση υπολογισμό του συνολικού πληθυσμιακού μεγέθους των δύο πόλεων, ώστε να φανεί αν η παραπάνω ποσότητα προϊόντος αρκεί θεωρητικά για την κάλυψη των βασικών αναγκών σε ψωμί για το σύνολο των κατοίκων. Το εγχείρημα της προσέγγισης ενός συνολικού πληθυσμιακού μεγέθους από τον αριθμό των φορολογικών μονάδων που καταγράφονται σε ένα κατάστιχο διέπεται από μεθοδολογικά προβλήματα και δεν μπορεί παρά να εντοπίζεται εξ αρχής με επιφύλαξη. Πρόκειται για προβλήματα που σχετίζονται και με την πρόταση ενός αξιόπιστου μέσου μεγέθους των νοικοκυριών, και με το ακριβές περιεχόμενο των άλλων κατηγοριών φορολογικής μονάδας (χήρες, άγαμοι) σε σχέση με το νοικοκυριό, αλλά και με την ίδια τη φύση των τεκμηρίων που φυσικά δεν αφορούν απογραφές πληθυσμού, αλλά γενικές καταχωρήσεις φορολογικών εσόδων. Σε σχέση με την τελευταία επισήμανση, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν οι καταχωρήσεις φορολογικών μονάδων διακρίνονται από το στοιχείο της πιστότητας και της καθολικότητας ή είναι απλά ενδεικτικές, ούτε το ποσοστό του πληθυσμού που λόγω φορολογικών απαλλαγών δεν περιλαμβάνεται σε αυτές τις καταγραφές.

Παρά ταύτα, επειδή το ερώτημα που μας απασχολεί εδώ δεν προϋποθέτει την όποια σχετική ακρίβεια στην προσέγγιση του πληθυσμιακού μεγέθους των πόλεων, παρά μόνο μία ενδεικτική εκτίμηση, αρκεί να εφαρμόσουμε μία αναγωγή του αριθμού των φορολογικών μονάδων σε συνολικό μέγεθος με χαλαρά κριτήρια, ώστε να φτάσουμε σε ένα μέγιστο δυνατό πληθυσμιακό μέγεθος που επιτρέπει τη συνέχιση της διαπραγματεύσεως του ερωτήματός μας. Έτσι, αν θεωρήσουμε ότι ο συνολικός πληθυσμός των πόλεων έφτανε μέχρι το πενταπλάσιο των καταγεγραμμένων φορολογικών μονάδων, προσεγγίζουμε το υποθετικά μέγιστο μέγεθος των δύο πόλεων στο οποίο ενσωματώνονται με ασφάλεια όλες οι κατηγορίες του πληθυσμού που μπορεί να απουσιάζουν από τις καταγραφές των καταστίχων. Έτσι το σύνολο των 1547 φορολογικών μονάδων που καταγράφονται σε Σέρρες και Ζίχνα το 1478/79 (1026 στις Σέρρες, 521 στη Ζίχνα) δίνει ένα μέγιστο δυνατό μέγεθος του πληθυσμού των δύο πόλεων περί τις 8000. Κατά συνέπεια η ποσότητα των 1818240,7 kg σιταριού που συγκεντρωνόταν ως γαιοπρόσδοδος διαιρούμενη με αυτό τον αριθμό δίνει μία αναλογία 227.28 kg σιταριού ανά κάτοικο πόλεων, ποσότητα που ξεπερνά το γενικά παραδεκτό όριο των 200 kg δημητριακών που καθορίζει το όριο στοιχειώδους κάλυψης των διατροφικών αναγκών σε μια προβιομηχανική κοινωνία. Η όλη συλλογιστική που αναπτύχθηκε παραπάνω αποδίδεται σχηματικά ως εξής:

<i>Πιν. 6. Αναλογία συνολικής ποσότητας γαιοπροσόδου σιταριού προς τον πληθυσμό των πόλεων (1478/79)</i>	
Πληθυσμός Σερρών και Ζίχνας (σε φορ. μον.)	1547
Προσέγγιση συνολικού πληθυσμού των δύο πόλεων (maximum)	8000
Συνολική ποσότητα γαιοπροσόδου σιταριού (σε μόδιους Κωνσταντινούπολης)	3543.5 μόδιοι
Αναγωγή σε kg (1 μόδιος = 513.12 kg)	1818240,7 kg
Αναλογία σιταριού ανά κάτοικο πόλεων (ανά έτος)	227.28 kg
Αναγκαία ετήσια ποσότητα δημητριακών κατ' άτομο	200 kg

Το παράδειγμα του σιταριού που συγκεντρωνόταν στο πλαίσιο της γαιοπροσόδου άρχισε για να δείξει ότι η αγροτική περιφέρεια των Σερρών μπορούσε να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες της πόλης. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι η παραπάνω διερεύνηση βασίστηκε μόνο στο σιτάρι, και μόνο στις ποσότητες που συνιστούσαν τη γαιοπρόσοδο, δεν λήφθηκαν υπόψη το τυχόν αγροτικό πλεόνασμα που επίσης θα διοχετευόταν στην αγορά, ούτε τα άλλα διατροφικά προϊόντα, ακόμη και τα άλλα δημητριακά, ενώ για τον υπολογισμό του πληθυσμού της πόλης τηρήθηκε το κριτήριο του μέγιστου δυνατού. Έτσι, στο κλείσιμο της όλης διαπραγματεύσεως μπορούμε να προβούμε στη διαπίστωση ότι η ιδιαίτερη ανάπτυξη της πόλης των Σερρών κατά την ύστερη μεσαιωνική εποχή, που την κατατάσσει ανάμεσα στις μεγαλύτερες πόλεις των Βαλκανίων, βασίστηκε στην υψηλή παραγωγικότητα μίας ιδιαίτερα πλούσιας αγροτικής ενδοχώρας.

ABSTRACT

KONSTANTINOS MOUSTAKAS

ECONOMIC DATA FROM THE SERRES AREA IN THE EARLY OTTOMAN PERIOD (15TH CENTURY)

The preservation of important documentation, rich in information about eastern Macedonia, from the early Ottoman period makes it possible to conduct an in-depth investigation of the economic characteristics of the area. The economic circumstances of the 15th century may be regarded as restoring the framework of the area's traditional, precapitalist economic profile and as the historical basis for the major developments that came about later, from the 18th century onwards (when the area was incorporated into the European economic system, the large estates developed, and new crops were introduced).

The 15th-century documentation, which consists of two Ottoman tax registers, one (of 1454/5) published but very little used, the other (of 1478/9) unpublished, makes it possible to reconstruct the area's economic profile and to make a historical approach to such questions as turning-points and continuities in relation to the Byzantine period, distribution of the population in relation to economic conditions, main and supplementary orientations of economic activity, correlation and complementarity of the urban and rural economies.

ΧΟΡΗΓΟΙ:

ISBN: 978-960-86390-8-9